

Varokaa, mustalaisia! Väärinymmärryksen historiaa

Ehdoton vieraanvaraisuus merkitsee vieraan avointa vastaanottoa ja kuuntelemista, ilman että häneltä jatkuvasti vaaditaan selityksiä, ilman että häntä halutaan kaikin voimin mukauttaa siihen, mikä on meille tuttua.

Jacques Derridan mukaan

Sisällysluettelo

Nimien kirjo.....	2
Suomen <i>kaaleet</i>	3
Tien päällä.....	4
Valkolaisten rajat.....	4
Suomessa omia ja vieraita mustalaisia	5
Vakiintuneita vaeltajia.....	6
Muistoja vainoista.....	6
Pakkotyötä Suomessa	8
Naiset.....	8
Miehet.....	9
Perhe, suku, yhteisö.....	10
Puhdas ja epäpuhdas	11
Silkkiä, pitsiä, samettia	12
Sävelten mustalaiset.....	12
Tulevaisuuden utopiaa ja todellisuutta	13
Romanikansan ykseys yli rajojen	13
Romanikieli, elävä kansainvälinen kieli.....	14
Romanien koulutie tasaiseksi	14
Syrjimättömät työmarkkinat.....	14
Leimaamaton kohtelu julkisuudessa.....	15
Äärimmäisen köyhyyden poistaminen.....	15

Mustalainen elää yhteiskunnan ja kulttuurin epämääräisellä reuna-alueella enemmistön ennakkoluulojen leimaamana, epäluuloisten ja pelokkaiden katseiden kohteena. Mustalainen on pääväestölle vieras ja edustaa sille ”toiseutta”, joka on suuressa ristiriidassa yleisesti oikeana ja normaalina pidetyn kanssa.

Romanit ovat vaikeasti määriteltäviä, samalla kertaa tuttuja ja tuntemattomia. Hämäräksi jääneestä alkukodistaan he ovat vaeltaneet laajalti ja jakautuneet moninaisiksi ryhmiksi. He ovat asettuneet kaikkialle mutta jääneet aina yhteiskunnan laidalle. He ovat luoneet ainutlaatuisen kulttuurin jättämättä juurikaan jälkiä historiaan. Vuosisatojen rinnakkainelosta huolimatta vieraina pysyneet romanit ovat pääväestön näkökulmasta olemassa lähinnä jähmettyneinä ennakkoluuloina ja mielikuvina.

Mustalainen pelottaa ja kiehtoo. Molempien tunteiden lähde on tietämättömyys, joka on leimannut Euroopan pääväestön ja romanivähemmistöjen suhteita alkaen jo ensikohtaamisista 1300-luvulla. Tämä teksti esittelee romanien historiaa, kulttuuria ja yhteiskunnallista todellisuutta eri puolilla Eurooppaa ja pyrkii näin herättämään kiinnostusta ja purkamaan enemmistön luutuneita käsityksiä. Tavoitteena on nähdä edes vilahdus todellisesta ihmisestä ”mustalaisen”, vierauden ja toiseuden, takana – silti kunnioittaen hänen erilaisuuttaan, joka on suunnaton ja samalla pienenpieni.

Säpsähdyttikö otsikko?

Otsikko ”Varokaa, mustalaisia! Väärinymmärryksen historiaa” on tietoisesti hätkähdyttävä. Yksi tavoitteista on ravistella luutuneita ennakkoluuloja, jotka vääristävät käsityksiä vieraista ihmisistä, kansoista ja kulttuureista. Monien mielestä nämä asenteet tiivistyvät vieraista käytetyissä vanhoissa nimityksissä kuten ”mustalainen”, joka on useille romaneille vastenmielinen.

Toisaalta suuri osa romaneista, kenties enemmistö, ei pidä perinteisiä nimityksiä halventavina. On myös syytä kyseenalaistaa pinnallinen poliittinen korrektiutus, joka kieltää yksittäisten sanojen käytön muttei tavoittele ennakkoluulojen syvällisempää murtamista. Tässä tekstissä ”mustalainen”-sanaa käytetään muiden nimitysten rinnalla sekä arvolutauksettoman historiallisena ryhmänimenä että pääväestön syrjivien asenteiden ilmentymänä. Tarkastelemalla sanan eri yhteyksissä vaihtelevia merkityksiä ja sävyjä pääväestöön kuuluva havahtuu pohtimaan enemmistön suhtautumista vähemmistöihin.

Nimien kirjo

Romaneja kutsutaan hämmentävän monilla nimillä, jotka yhä toistavat heihin vuosisatojen varrella liitettyjä mielikuvia. Sekavuutta lisää sekin, että useita nimityksiä on kauan käytetty paitsi erilaisista intialaisperäisistä romaniryhmistä myös muista kiertelijöistä ja samantapaisten ammattien harjoittajista.

Vanhimmissa bysanttilaisissa lähteissä romaneja kutsutaan kreikan kielen sanalla *atsinganos*, joka ehkä tarkoitti alun perin erään ennustajina ja taikureina tunnetun uskonlahkon jäseniä. Sana vakiintui romanien nimeksi useimpiin Euroopan kieliin kuten ruotsin *zigenare*, norjan *sigöyner*, saksan *Zigeuner*, ranskan *Tsigane*, italian *zingaro*, portugalin *cigano*, venäjän *tsygan* ja unkarin *csigán*.

Bysantissa romaneja nimitettiin myös ”egyptiläisiksi”, ja keskiajan Länsi-Eurooppaan tullessaan romanit sanoivat olevansa pyhiinvaeltajia Egyptistä, joka oli eurooppalaisille Raamatusta tuttu, kiehtovan salaperäinen maa. Tästä hämäännöksestä johtuvat muun muassa englannin *Gypsy*, hollannin *gyptenaer*, espanjan *gitano* ja kreikan *gíftos*.

Ranskassa romanit saivat myös nimityksen *Bobémien* ’böömiläinen’, koska he esiintyivät böömiläisinä Böömin kuninkaan Sigismundin annettua heille vuonna 1423 turvakirjeen. Mustalaisten vapaata elämää ihannoivat ranskalaiset romantikkotaiteilijat johtivat tästä 1800-luvulla itselleen nimen *bohème*, boheemi.

Pohjois-Saksassa ja Ruotsissa, jonne romanit saapuivat 1512, heidän uskottiin olevan alkuaan tataareja. Romanien nimeksi tuli *tattare*, joka alkoi myöhemmin merkitä kaikkia kiertelijöitä. Suomen kielessä *tattarin* rinnalle tuli varhain *mustalainen*, joka voi olla peräisin nimityksestä *svart tattare* 'musta tataari' tai Suomen romanien itsestään käyttämästä omakielisestä nimestä *kaalo* 'tumma, musta'.

Romanikielen sanasta *rom* 'mies, ihminen' johdettu *romani* tarkoitti alun perin vain Romanian Valakiasta 1860-luvulta alkaen laajalle vaeltaneita romaniryhmiä. Sanaa on 1970-luvulta lähtien suositettu kaikkien romanien arvolutauksettomaksi nimitykseksi, ja monissa maissa se on vakiintunut virkakieleen muun muassa muodoissa *rom*, *rrom*, *Roma* ja *romany*. Valakialaisperäiset romanit käyttävät silti myös vanhoista ammattikunnista periytyviä ryhmänimiä kuten *kalderaš*, *lovari* ja *ursari* ja monet Länsi-Euroopan vanhat romaniryhmät pitäytyvät perinteisissä nimissään kuten *kale*, *Sinti*, *manouche* ja *romanichel*. Myös "kulkijat", kiertelivät ei-romanit, käyttivät omia nimityksiään kuten *travellers*, *Jenische*, *reiziger* ja *resande*.

Suomen *kaaleet*

Suomen *kaaleet*, Pohjoismaiden suurin romaniväestö, ovat kielellisesti ja kulttuurisesti koko Euroopan mitassa harvinaisen yhtenäinen romaniryhmä. Monien muiden maiden romaneista poiketen *kaaleet* samastuvat vahvasti kotimaahansa ja kokevat olevansa ensisijaisesti suomalaisia.

Ensimmäinen maininta romaneista Suomessa on Ahvenanmaalta vuodelta 1559, ja pian romaneja kierteli jo Itä-Suomessakin. Kruunu ja kirkko pyrkivät aluksi karkottamaan kovaotteisesti romanit Ruotsin valtakunnasta. Harvaan asuttu Suomi tarjosi kuitenkin tilaa ja turvaa romaneille.

Pian kruunun asenne lieveni, kun armeijaan kelpasivat romanitkin, ja kirkko alkoi 1600-luvun lopulla havitella romaneja sanankuuloon. Romaneja alettiin pitää oman maan väkenä, vaikka viranomaiset karsastivat vuosisatoja heidän kiertelivää elämäntapaansa, "irtolaisuutta", josta rangaistiin pakkotyöllä.

Romanit vakiintuivat osaksi maaseutuyhteiskuntaa. Yleensä he kiersivät perhekunnittain suppealla alueella talosta taloon ja harjoittivat erityisesti hevosiin liittyviä ammatteja, käsityötä, kaupustelua ja povausta. Autonomian aikana romaniväestö keskittyi Karjalaan, josta käsin reissut ulotettiin Venäjälle.

Suomalaisen yhteiskunnan muuttuessa nopeasti 1800-luvun jälkipuolella romanien elämäntavasta alettiin keskustella valtiopäivillä "mustalaiskysymyksenä". Vuonna 1900 ehdotettiin heidän sulauttamistaan pääväestöön kitkemällä heistä "mustalaisuus", kieli ja tavat. Ajatus eli 1950-luvulle asti, paljolti vailla käytännön vaikutusta.

Sodat ja maatalouden koneistus mullistivat romanien elämän 1940–50-luvulla. Suurin osa heistä joutui evakkoon kurjiin oloihin kaupunkien liepeille ja hevosten kato vei elinkeinot. Tuhansia romaneja muutti 1960–70-luvulla kaupunkiin ja Ruotsiin, joissa he ajautuivat riippuvaisiksi viranomaisista ja sosiaalituista.

Romanien ongelmat alettiin 1960-luvun lopulla nähdä ihmisoikeusasiana, ja he ryhtyivät itsekin vaatimaan parannuksia. Valtiovalta muuttui suopeammaksi: romanien asuntotilannetta sekä sosiaalista ja kulttuurista asemaa kohennettiin laissa ja hallinnossa. Vuonna 1995 romanien oikeudet vähemmistönä vahvistettiin ensi kerran perustuslain tasolla ja myöhemmin useilla tärkeillä säädöksillä ja sopimuksilla.

Käytännössä romanien syrjintä jatkuu, vain entistä epäsuoremmassa muodossa. Romanien on yhä vaikea saada koulutus, työpaikka ja asunto. Vain osa Suomen romaneista on pyrkinyt ja onnistunut sopeutumaan nyky-yhteiskuntaan menestyksekkäästi, minkä vuoksi *kaaleiden* yhteisö ja kulttuuri ovat jännittyneessä muutostilassa.

Tien päällä

Romanien tie on päättymätön. Sen kulkua voi seurata etappi etapilta Euroopan maiden ja historian halki. Jatkuva liikkeellöolo on leimannut matkaa, joka ehkä alkoi tuhatkunta vuotta sitten Intiasta ja joka on aikojen kuluessa synnyttänyt nykyään romaneiksi kutsuttujen ryhmien mosaiikin ympäri maailmaa.

Monissa Euroopan maissa romanien matka jatkuu yhä, toisilla ympärivuotisena, toisilla kausittaisena, toisilla suppealla alueella, toisilla maasta toiseen. Miltä nuo vaellukset näyttävät pääväestön silmissä? Kätkeytykö niihin yhä salainen haave vapaudesta, jota emme voi saavuttaa? Vai katsomme vain hämmentyneinä ja säälien tien päällä elämisen kurjuutta? Sääli ja lempeys tahtovat tosin kadota samalla hetkellä, kun vaeltajat alkavat kolkutella ovellemme.

Itä-Euroopasta lähti 1990-luvulla sosialistisen järjestelmän romahdettua länteen kymmeniä tuhansia ihmisiä, joiden joukossa oli myös huomattavasti romaneja. Euroopan unioni alkoi korostaa vähemmistöjen kunnioittamisen jaloja periaatteita ja asetti uusiksi jäsenvaltioiksi pyrkiville tiukkoja ehtoja niiden noudattamisesta. Tästä huolimatta unioni ei ole osoittanut itse kovin suurta suvaitsevuuksia tätä tuoreinta romanien muuttoaaltoa kohtaan, vaan se on usein nähty taustaltaan osin rikollisena.

Valkolaisten rajat

Keskiajan lopulla Länsi-Eurooppaan muodostui keskitetysti hallittuja valtioita, jotka tavoittelivat yhä tiukempaa otetta alamaisistaan. Tällöin romanien kiertelevä elämäntapa muuttui ongelmaksi, koska kiertolaisten verottaminen ja sitominen valtioiden sotaponnistuksiin oli hankalaa. Romaneja alettiin sopeuttaa pakolla yhteiskuntaan ja heidän liikkumistaan rajoitettiin kielloin, säännöin ja rangaistuksin, joiden vaikutus oli ristiriitainen: toisaalta kiellettiin kiertelemästä, toisaalta kiellettiin asettumasta.

Vallanpitäjien romaneille asettama yhteiselön ehto eli valvomattoman liikkumisen kieltäminen on yhä todellisuutta Euroopassa, vaikka se on nykyään verhottu erilaisiin byrokraattisiin muotoihin viisumeiksi, oleskeluluviksi ja karkotusmääräyksiksi. ”Laillisuudestaan” huolimatta Itä-Euroopan romanien kohtelu hyvinvointivaltioissa herättää kysymyksen länsimaisiin perusarvoihin kuuluvista vapaudesta ja turvallisuudesta – milloin toisten vapaus aletaan kokea uhkaksi toisten turvallisuudelle?

Romanien liikkumiselle asetetut rajat ovat myös ja ennen kaikkea rajoja ”meidän” ja ”toisten”, hyvinvoinnin ja köyhyyden välillä. Euroopan unioni puoltaa tavaroiden, palveluiden ja työvoiman vapaata liikkumista. Mutta kun kyseessä ovat köyhät ihmiset, käytäntö on hieman toisenlainen...

Romanit rekisteröitiin Ranskassa

Vuonna 1895 Ranskan hallitus määräsi kiertolaisten väestönlaskennan, koska heidän lukumäärästään ei ollut tietoa. Myöhemmin valvonta tehostui. Vuonna 1908 määrättiin ”valokuvaamaan kaikki irtolaiset, kiertolaiset tai mustalaiset, joita nähdään kuljeksimassa yksin tai ryhmissä, aina kun laillinen tilaisuus ilmenee”. Vuonna 1912 säädettiin, että kaikkien kiertolaisten kansalaisuuteen katsomatta tuli kantaa antropometristä korttia. Siihen merkittiin tietoja kantajan ruumiillisista ominaisuuksista, valokuva, kaikkien sormien jäljet ja ajoneuvon rekisterinumero. Jokaisella kiertolaisella tuli olla oma kortti ja perhepäällä lisäksi koko perheen tiedot sisältävä asiakirja. Nämä paperit piti leimauttaa viranomaisilla joka kunnassa aina tultaessa tai lähettäessä. Antropometriset kortit olivat pakollisia vuoteen 1969 asti.

Kiertolaisia Luxemburgissa

Luxemburgissa on liikkunut vuosisatoja erilaisia kiertolaisia kuten keskiajalla tulleet sintit, 1800-luvun jälkipuolella Itä-Euroopasta saapuneet romanit sekä jenishit, kiertelevät ei-romanit. Nämä eivät olleet pelkkiä kerjäläisiä ja maankiertäjiä, vaan kaupustelijoita, taiteilijoita, romukauppiaita, lumppukauppiaita, veitsenteroittajia, kattilanpaikkaajia, harjan- ja luodantekijöitä sekä läkkiseppiä, joiden palveluksille oli paljon kysyntää Luxemburgin maaseudulla 1700-luvulla.

1800-luvun keskivaiheilla Luxemburgin valtio alkoi suitsia ankarin säädöksin maahanmuuttoa ja kiertolaisten taloudellista kilpailua. Oleskeluluvan ehdoksi määrättiin takuu itsenäisestä toimeentulosta, ja kulkukauppaa rajoitettiin viranomaisten mielivallan sallivin laein, jotka käytännössä kielsivät kiertolaisilta kaupankäynnin. Vuonna 1870 laki kiristyi entisestään: Kiertolaisten ammatit lueteltiin tarkoin ja kiellettiin, samoin monet kiertolaiselämän tavat kuten taivasalla ja vaunuissa nukkuminen ja jopa kotieläinten omistaminen. Myös rangaistuksia kovennettiin ja lakia valvottiin tehokkaasti.

Kulkukauppa, monien kiertolaisten peruselinkeino, on yhä kielletty Luxemburgissa voimassa olevan vuoden 1972 ulkomaalaislain mukaan. Lain kannalta juuri mikään ei ole muuttunut kiertolaisten kohtelussa sitten 1800-luvun.

Romanien rekisteröinti alkoi Saksassa kauan ennen natsseja – ja jatkui nykyaikaan asti

Baijerin poliisi alkoi 1899 rekisteröidä romaneja valokuvin ja sormenjäljin ja koota tietoa heidän liikkeistään. Rekisteröinti laajeni koko maahan 1920-luvulla, jolloin kaikkia romaneja käskettiin asettumaan aloilleen ja työtä vailla olevat määrättiin työlaitoksiin. Rekisterit, leirit ja asenteet olivat siis valmiina natsien noustessa valtaan 1933 ja aloittaessa romanien hävittämiseen tähtäävät toimet.

Vuonna 1939 joka poliisipiiriin perustettiin yksikkö, joka keräsi tietoja romaneista valtakunnalliseen rekisteriin. Sodan jälkeen Saksan poliisi jatkoi hengissä selvinneiden romanien huolellista rekisteröintiä ”rikollisuuden ehkäisyä” vuoteen 1981 asti. Tavoitteena oli myös paljastaa paikallaan asuvien romanien ”salairtolaisuus”. Kuulusteluissa poliisit menivät jopa niin pitkälle, että kyselivät naisten raskauksista ja perheiden kanssa elävien koirien rodusta. Tietojensa pohjalta poliisi ei 1990-luvulle asti epäröinyt varoittaa pääväestöä varasjoukkioista, epäilyttävistä matkajista ja muista kiertolaisista.

Kiertolaisten valvottu paikoitus

Ranskassa kiertolaisten, *gens du voyage*, joihin kuuluu sekä romaneja että muuta väkeä, liikkumista on viime vuosikymmeninä pyritty rajoittamaan ja valvomaan yhä tiukemmin. 1980-luvulta lähtien kiertolaisten on sallittu pysähtyä yhden kunnan alueella vain 48 tunnin ajan. Vuonna 1990 määrättiin, että yli 5 000 asukkaan kuntiin on perustettava kiertolaisten pitempiaikaiseen oleskeluun tarkoitettuja valvottuja pysäköintialueita. Kiertolaiset ovat vastustaneet valvonnan kiristymistä, ja valvottujen pysäköintialueiden puute on pakottanut heidät kiertelemään taukoamatta pikkukuntia. Vuonna 2000 kiellettiin kiertolaisten pysäköinti muualle, jos kunnassa on valvottu pysäköintialue, ja vuonna 2003 säädettiin, että lainvastaisesti pysäköidyt asuntovaunut takavarikoidaan.

Suomessa omia ja vieraita mustalaisia

Autonomian ajan lakien mukaan Suomessa syntyminen takasi mustalaisille kansalaisuuden ja oikeuden asua täällä. Ulkomaisten romanien maahantulo oli sen sijaan ehdottomasti kielletty. Rajavalvonta oli kuitenkin leväperäistä, ja 1800-luvun jälkipuolen suuri Itä-Euroopan romanien muuttoaalto heijastui Suomeenkin, jonne tuli Venäjän kautta useita unkarilaisia ja serbialaisia romaniryhmiä. Ainakin osa näistä ulkomaisista romaneista päätyi lopulta viranomaisten karkottamina naapurimaihin.

Kerjääminen ja kaupustelu kielletty

Romaninaisten perinteiset elinkeinot, kaduilla ja ovelta ovelle tapahtunut käsitöiden myynti, povaus ja *pyytäminen* eli kerjäys, yleistyivät Suomen suurkaupungeissa vasta sotien jälkeen romanievakoiden asetuttua kaupunkien liepeille. Kerjäämiseen ja kaupusteluun alettiin suhtautua karsaasti ja ne kiellettiin monissa taloyhtiöissä kyltillä ja Helsingissä myös kaupungin järjestyssäännössä vuonna 1957.

Sulauttamispolitiikkaa Suomessa

Suomen valtiopäivillä nousi jo 1860-luvulla esiin ”mustalaiskysymys”, romanien sopeuttaminen pääväestön yhteiskuntaan ja elämäntapaan. Lopulta sitä pohtimaan nimettiin komitea, joka sai

mietintönsä valmiiksi vuonna 1900. Siinä esitettiin mustalaisten rekisteröintiä ja alistamista erityisten mustalaisviranomaisten tiukkaan valvontaan. ”Mustalaiskysymyksen” lopullisena ratkaisuna esitettiin romanien kielen ja tapojen hävittämistä ottamalla romanilapset pakkokasvatukseen erityiskouluihin. Komitean ehdotukset saivat ristiriitaisen vastaanoton, eikä niitä toteutettu.

Sama ajattelutapa näkyi kuitenkin myös seuraavan mustalaiskysymystä pohtineen komitean mietinnössä, joka valmistui 1955. Romanien elämäntavasta ja luonteenpiirteistä johtuviksi katsotut ongelmat haluttiin ratkaista muun muassa erityisellä mustalaislailla, romanien rekisteröinnin tehostamisella ja lasten kasvatuksella erillislaitoksissa. Tavoitteena oli romanien elämäntavan ”normalisoiminen” ja sen luonnollisena seurauksena vähittäinen kulttuurinen sulautuminen.

Vakiintuneita vaeltajia

Monissa Euroopan maissa voi yhä silloin tällöin nähdä moottoriteiden varsilla romanien asuntovaunuleirejä, nykyversioita entisajan vankkurikaravaaneista, jotka yhä leimaavat romanttisia mielikuvia mustalaisista. Valtaosa Euroopan romaneista on kuitenkin jättänyt kiertelevän elämän jo vuosikymmeniä – tai jopa useita vuosisatoja – sitten ja asettunut vakituiseen asuntoon.

Monissa maissa romanien asuinpaikat paljastavat kulttuurisen ja sosiaalisen kuilun heidän ja pääväestön välillä. Rinnakkaineloa vaikeus nousee usein esiin viestimissä ja korostaa entisestään väestöryhmien välistä jännitettä. Asumistaso paljastaa eroja myös romaniväestön keskuudessa. Esimerkiksi Romaniassa varakkaat romanit ovat rakentaneet omalaatuisia palatsimaisia taloja. Köyhemmät perheet ovat taas usein ajautuneet kurjiin asumisoloihin, jotka entisestään pahentavat syrjäytymistä.

Viimeisetkin Suomen romanit luopuivat *kululla käymisestä* eli kiertelystä 1960-luvulla. Romanien asuntotilanne oli kauan huono, ja sitä saatiin merkittävästi parannettua vasta 1970-luvulla valtion erityistoimin. Nykyään romanien asumistaso on jokseenkin sama kuin muiden suomalaisten.

Muistoja vainoista

Karkotus, sopeuttaminen, sulauttaminen – minkä ratkaisun ”mustalaisongelmaan” valtiot ovatkin valinneet, kovuus ja väkivalta ovat leimanneet romanien ja pääväestön suhdetta kautta historian.

Romanien sorron historia on pitkä ja mutkikas. Moldovassa ja Valakiassa nykyisen Romanian alueella romanit orjuutettiin jo 1300-luvulla, ja Länsi-Euroopassa ankara kohtelu alkoi 1400-luvulla vain muutama vuosikymmen romanien tulonsa jälkeen. Vuosisataiset vainot huipentuivat natsien keskitysleireillä 1939–45. Mikä tahansa on käynyt vainon perusteeksi uskomuksista romanien demonisesta alkuperästä aina ”tieteellisesti” todistettuun rodulliseen alempiarvoisuuteen. Ja vaikka verisimmät vainot ovat jo takana, romanit saattavat yhä kokea kovaa kohtelua aivan arkisissa tilanteissa.

Nykyaikana vainojen muiston vaaliminen ja erityisesti natsien toteuttaman kansanmurhan muistaminen ei ole ongelmattonta. Muistojen kunnioittamisen puolesta taisteleminen on muuttunut monissa maissa poliittiseksi peliksi, jossa muistot ovat välineitä eri romanijärjestöjen kamppaillessa vaikutusvallasta.

Syrjivää valvontaa Ranskassa

Vuonna 1912 säädetty laki määräsi kiertolaiset kantamaan antropometristä korttia, johon merkittiin kantajasta yksityiskohtaisia tietoja. Kortti piti leimauttaa viranomaisilla joka kunnassa aina tultaessa tai lähdettäessä. Kortti voitiin takavarikoida, jolloin kortiton kiertäjä joutui tavan takaa kuulusteluihin. Syrjivä ja nöyryyttävä valvontajärjestelmä kumottiin vasta 1969.

Tiedonkeruu loi pohjaa vainoille Baijerissa

Baijerin poliisi perusti 1899 Mustalaistiedustelupalvelun (*Nachrichtendienst in Bezug auf die Zigeuner*), jota johti Alfred Dillmann. Yksikkö alkoi koota tietoja Baijerin romaneista. Vuonna 1905 toimitettiin romanien väestönlaskenta ja yleisöä kannustettiin raportoimaan näiden toimista. Näiden tietojen pohjalta Dillman laati teoksensa *Zigeuner-Buch* (Mustalaiskirja, 1905), jossa hän luonnehti mustalaisia synnynnäisiksi rikollisiksi ja nimitti heitä ”vitsaukseksi, jota vastaan yhteiskunnan tulee uupumatta puolustautua”. Tietä tuleville vainoille pohjustanut teos sisälsi 5 000 romanin henkilötiedot, sukulaisuussuhteet, rikosrekisterin sekä poliisivalokuvia.

Lain kova henki Ruotsin valtakunnassa

Ruotsin kruunun tavoitteena oli 1500-luvulla ja 1600-luvun alussa karkottaa romanit. Kaikkein kovaotteisin oli vuonna 1637 annettu laki, joka määräsi romaneita poistumaan maasta vuoden sisällä. Sen jälkeen kiinni saadun romanimiehen sai hirttää ilman oikeudenkäyntiä. Tanskasta ja Pohjois-Saksasta kopioitu laki lienee jäänyt kuolleeksi kirjaimiksi, koska se oli täysin vieras Ruotsin oikeusjärjestykselle, jonka mukaan kuolemantuomioita ei saanut panna toimeen ilman hovioikeuden vahvistusta. Lakiin ei edes viitattu 1600-luvulla oikeusjutuissa, joissa oli romaneja osallisina. Muodollisesti vuoteen 1748 voimassa ollut laki kertoo kuitenkin ylimpien vallanpitäjien jyrkistä asenteista – joita paikallistason virkamiehet eivät ilmeisesti jakaneet.

Muisto keskitysleiriltä

Keskitysleireillä vangit eroteltiin taustansa mukaan erilaisilla symboleilla merkityillä hihanauhoilla. Romanivankien hihanauhassa luki Z saksan kielen sanan *Zigeuner* ’mustalainen’ mukaan.

Natsien uhreina menehtyneitä romaneja on yleensä arvioitu olleen noin 200 000–500 000. Romaniuhrien määrän arviointi on vaikeaa, koska monissa maissa romaneista ei ole väestötietoja. Varsinkin itärintamalla valloitetujen alueiden romaneja surmattiin joukoittain viemättä heitä keskitysleireille. Joissakin uusissa tutkimuksissa romaniuhreja on arveltu olleen jopa 1,5–2 miljoonaa.

Orjuutta Romaniassa

Tonavan maakuntien, Moldovan ja Valakian, romanit elivät orjuudessa 1300-luvulta vuoteen 1856 asti. Orjia omistivat niin kruunu, pajarit kuin kirkko ja luostaritkin. Orjia käytettiin mitä moninaisimpiin tehtäviin: maatyöläisinä, kullankaivajina, seppinä, palvelijoina, kokkeina, karhunkesyttäjinä tai muusikoina. Orjilla käytiin kauppaa, omistajat päättivät orjiensa avioliitoista ja myivät lapset. ”Eurooppalaiset perustavat hyväntekeväisyisyhdistyksiä lopettaakseen orjuuden Amerikassa, mutta täällä heidän omalla mantereellaan on 400 000 orjuutettua mustalaista ja lisäksi 200 000, jotka elävät tietämättömyydessä ja barbariassa!”, kirjoitti romanialainen oppinut Mihail Kogalniceanu vuonna 1837.

Keskitysleirin muisto hiertää Tšekissä

Etelä-Böömissä, Letyn kaupungin lähellä, toimi vuosina 1943–43 keskitysleiri, johon kootuista yli tuhannesta Böömin romanista suurin osa menehtyi tai päätyi Auschwitziin. Lähes koko Tšekin romaniväestö tuhoitiin ja heidän historiansa unohtui. 1970-luvulla Letyn keskitysleirin sijaintipaikan lähelle rakennettiin suursikala. Amerikkalaisen toimittajan kirja nosti leirin tarinan esiin 1992 ja herätti Tšekissä kiivaan keskustelun tšekkien ja romanien kireästä suhteesta, jonka vertauskuvaksi Lety muuttui. Romaniaktivistit vaativat sikalan siirtämistä, ja Euroopan parlamentti yhtyi vaatimukseen 2005. Vastustajat katsovat, ettei kallis siirto helpottaisi romanien todellisia ongelmia ja että kyse on pikemmin aktivistien rahan- ja vallanhalusta. Äärioikeisto väittää Letyn olleen vain työleiri.

Rotuhygieniä natsi-Saksassa – ja muuallakin

Rotuhygieniä, ajatus epätoivottuja ominaisuuksia kantavien ihmisten lisääntymisen estämisestä, kehittyi 1800–1900-lukujen vaihteen rotuopeista. Sterilointi tuli yhteiskuntapolitiikan keinoksi 1920–30-luvulla, ensin Yhdysvalloissa, sitten monissa Länsi-Euroopan maissa. Natsi-Saksassa steriloidtiin tuhansia ihmisiä, joukossa runsaasti romaneja. Laki salli Ruotsissa 1935–75 ja Suomessa 1935–70 steriloinnin paitsi periytyvien sairauksien myös vajaaälyisyyden ja sosiaalisten syiden takia. Romaneja steriloidtiin

hieman muita herkemmin, mutta järjestelmällisestä romanien syntyvyyden rajoittamisesta ei silti voi Pohjoismaissa puhua. Tšekissä toteutettiin 1970-luvulla laajamittainen romaninaisten sterilointiohjelma.

Vainojen varjot

Luxemburgin kaupunginmuseo tilasi valokuvaaja Patrick Galbatsilta kuvasarjan kiertolaisleiristä, joka sijaitsee Longwyssä Ranskan puolella. Valokuvaaja teki tuttavuutta leiriläisten kanssa ja kertoi, mitä oli tekemässä. Ketään ei kuvattu luvatta ja kaikki sujui hyvin, kunnes muuan mies tuli sanomaan: ”Tämä ei ole eläintarha.”

Seuraavana päivänä Galbats jatkoi työtään. Sama mies tuli syyttämään häntä siitä, että hän oli kuvannut lapsia leikkimässä kaatopaikalla, minkä valokuvaaja kiisti. Mies huusi: ”Mitä meidän elämämme sinulle kuuluu, SS-päivät ovat ohi, käsken sinua häipymään, senkin rasisti! Anna kamerasi tänne!” Miesjoukko piiritti Galbatsin, yksi tempasi hänen kameransa ja rikkoi sen kappaleiksi. Lopulta mies karjui: ”Ala häipyä, senkin natsisika!”, ja alkoi tönä ja potkia Galbatsia, joka pakeni.

Paetessaan valokuvaaja totesi, ettei mies ollut täysin väärässä. Leiriä tuskin kuvattiin ensi kertaa, eikä asukkaiden tilanne liene näistä kuvista parantunut. Pääväestön – museonkin – kiinnostuksen vähemmistöä kohtaan voi helposti tulkita eksotiikannäköiseksi tirkistelyksi ja alistavaksi vallankäytöksi.

Pakkotyötä Suomessa

Laki kohteli vuosisatoja ankarasti irtolaisia, työttömiä tai ”pahantapaisia” ihmisiä, joihin romanitkin helposti luettiin. Irtolaisuudesta rankaistiin pakkotyöllä. Viaporin linnoituksen rakennustöihin vuodesta 1748 alkaen osallistui romaneja pakkotyöläisinä, ja Viaporin työlaitokseen lähetettiin irtolaisuudesta tuomitut romanimiehet 1800-luvun alkupuolellakin. Naisten rangaistuspaikkoja olivat kehruuhuoneet.

Vielä vuoden 1936 irtolaislain nojalla romanimiehet joutuivat herkästi työleirille. Sodan aikana esitettiin vaatimuksia kaikkien työttömien romanien pakkotyöstä, ja vuonna 1943 Kihniölle perustettiin romanimpiesten erityistyöleiri – yli tuhannen romanimiehen ollessa samaan aikaan rintamalla. Työlaitostuomioita romaneille jaettiin vielä kauan sodan jälkeenkin.

Asuntokurjuutta Helsingissä

Suurin osa Suomen romaneista asui Karjalassa, josta he joutuivat sodan takia evakkoon. Evakkoromaneja kerääntyi kaupunkien liepeille, etenkin pääkaupunkiseudulle. Yleisen asuntopulan oloissa romanien tilanne oli kurjin. Romanit asuivat Mäkkylän metsissä teltoissa ja havumajoissa ja Malmin-Puistolan tienoilla soramontussa parakeissa ja vanhoissa junanvaunuissa. 1950-luvulla viranomaiset alkoivat osoittaa purkukelpoisia puutaloja romanien asunnoiksi. Asuntokurjuus, jota helpotettiin vasta 1970-luvulla, aiheutti romaneille sosiaalisia ja terveydellisiä ongelmia ja syrjäytymistä.

Naiset

Naiset ovat keskeisessä asemassa romaniperheessä, jossa perinteet määrittelevät sukupuoliroolit ja työnjaon. Kotityöt ja lasten, erityisesti tyttöjen, kasvatusta ovat naisten vastuulla. Naisilla on vanhastaan ollut tärkeä osa perheen taloudessa. Naiset ovat osallistuneet elannon hankkimiseen muun muassa tekemällä ja myymällä käsitöitä, povaamalla ja kerjäämällä. Naiset ovat myös huolehtineet perheen varallisuudesta, josta iso osa on kulkenut naisten yllä kukkarossa ja koruina.

1800-luvun romantikot – valkolaismiehet – ikuistivat teoksiinsa haavekuvan kiehtovan salaperäisistä ja kuumaverisistä, seksuaalisesti aloitteellisista ja estottomista mustalaisnaisista kuten Carmen ja Esmeralda. Todellisuudessa monissa maissa romaninaisten elämämpiiri on yhä ahdas eivätkä tiukat siveyskäsitteet salli heille seksuaalista vapautta, joka on tosin pääväestönkin parissa sangen uusi ilmiö.

Romanitavat rajoittavat etenkin nuorten ja hedelmällisyysikäisten naisten käytöstä. Vanhuus suo kuitenkin niin naisille kuin miehillekin suuren arvon ja yhteisön kunnioituksen.

Povarit ja parantajat

Jo Bysantissa romaninaiset olivat tunnettuja ennustajina. Myöhemmin keskiajalla Eurooppaan kiertävien romaniseurueiden naiset tarjosivat povauspalveluitaan, jotka kiinnostivat kovasti pääväestön naisia kirkonmiesten vastalauseista ja noituussyytöksistä huolimatta. Romaninaiset ovat säilyttäneet maineensa tietäjinä ja tulevaisuuden näkijöinä nykyaikaan asti – ei vähiten populaarikulttuurin ansiosta.

Povaus on yhä joillekin romaninaisille helppo keino tienata, kun hallitsee niksit. Jännittävän salaperäinen esiintyminen, eksoottinen olemus ja puhetapa luovat uskottavuutta. Tulevia luetaan korteista, käsistä, kahvinporoista, kristallipalloista ja numeroista. Välineestä riippumatta povarin tärkein työkalu on hyvä ihmistuntemus ja taito tulkita asiakkaan kehonkieltä. Tyytyväiseksi asiakkaan saa lupaamalla mieluisia asioita ja, jos jotakin uhkaavaa näkyi, tarjoamalla siihen vastalääkkeen – toki hyvään hintaan.

Monissa maissa joillakin romaninaisilla on yhä yhteisössään tietäjän ja parantajan rooli. Erilaiset onnenkalut, onnettomuuksia karkottavat ja tauteja parantavat taikakalut ovat yleisiä, ja monet romanit ovat hyvin taikauskoisia. Yrttilääkintä kuuluu romaniparantajien perinteisiin taitoihin.

Ahkerat kädet

Suomessa romaninaiset ovat tehneet perinteisesti paljon käsitöitä, joiden myynnillä on viime aikoihin asti yleisesti kartutettu perheen tuloja. Naisten käsitöistä tunnetuimpia ovat pitsit, aiemmin puikoilla neulotut, nyttemmin virkatut, joita oli pienen kokonsa takia helppo tehdä tien päällä. Pitsejä valmistettiin sekä myyntiin että omaan käyttöön asetti- ja pöytäliinoiksi sekä vaatteiden, linavaatteiden ja hyllynreunusten koristeiksi. Romanien omaan käyttöön tarkoitettut pitsit olivat komeampia ja niissä oli omia koristeita kuten hevosaiheita. Pitsien lisäksi myyntiin on tehty muun muassa pirtanauhoja.

Pitsinvirkkuu on säilynyt romaninaisten suosimana harrastuksena. Romanien asumistason kohentuessa 1960-luvulta alkaen kodin koristelu kookkain pitsiverhoin, -pöytäliinoin ja -sängynpeitoin tuli tavaksi. Kaduilla ei enää kannattanut kaupitella omia tuotteita vaan tehtaissa tai halvan työvoiman maissa tehtyjä pitsiliinoja. Samoin romanipuvun runsastuvassa koristelussa alettiin käyttää edullista ostopitsiä.

Miehet

Romanimies on ennen kaikkea perheenpää, jolla on ensisijainen vastuu perheen elatuksesta ja edustamisesta ulkomaailmassa. Romaniperheessä miehen sana on painava, mutta esimerkiksi Suomessa puoliset päättävät yleensä yhdessä tärkeistä asioista. Romanien kiinteät sukusiteet velvoittavat ennen kaikkea miehiä, ja vanhoilla miehillä on valtaa koko suvun asioissa.

Romanit ovat sopeutuneet taitavasti erilaisiin oloihin, ja miesten elinkeinot ovat vaihdelleet paljon eri aikoina eri maissa. Vihamielisessä ympäristössä romanimiehet ovat suosineet ammatteja, jotka ovat mahdollistaneet vapaan liikkumisen ja vähäisen riippuvuuden pääväestöstä. Siten kulkukauppa, kevyet käsityöt, viihdeammatit ja maatalouden kausityöt ovat olleet tyypillisiä. Kiertelyn loputtuakin romanit arvostavat itsenäisyyttä, ja palkkatyöhön ja toisen komentoon sopeutuminen on ollut heille vaikeaa.

Pääväestö on liittänyt romanimiehiin vähintään yhtä lukuisia liioiteltuja piirteitä kuin naisiin. Mielikuvien romanimiehet ovat liukkaita kanavarkaita, ovelia hevoshuijareita, ylpeitä soittoniekkvoja, pelottavia patriarkkoja, kiihkeitä rakastajia, kostonhimoisia kilpakosijoita... Joka ainoa näistä nostaa esiin ennen kaikkea valkolaisten maailmaan juurtuneita pelkoja ja paineita.

Miesten perinteiset ammatit

Länsi- ja Keski-Euroopassa romanimiehet ovat vuosisatoja ansainneet elantonsa harjoittamalla kulkukauppaa sekä lumpun- ja romunkeruuta. Monenlaiset vähin työkaluin tien päällä harjoitettavat käsityöammatit ovat olleet yleisiä, varsinkin sepäntyöt kuten kattiloiden ja pannujen valmistus, paikkaus ja tinaus sekä veitsenteroitus. Romanien käsityöaloihin ovat kuuluneet myös nahkatyöt, korinpunonta, luudanteko ja puusepäntyöt. Romanit ovat kautta Euroopan olleet tunnettuja taidoistaan eläinten käsittelijöinä, etenkin hevosten hoitajina, kouluttajina ja kauppiaina sekä karhunkesyttäjinä.

Myös Suomessa romanimiehet toimivat aikoinaan usein hevoskauppiaina, kengittäjinä ja kuohareina. Lisäksi harjoitettiin kulkukauppaa ja tehtiin maatalouden kausitöitä. Karjalan romaneissa oli myös tinureita ja läkkiseppiä. Maatalouden koneistuminen ja hevosten hupeneminen 1950-luvulla veivät miesten perinteiset työt, ja paikan löytäminen nyky-yhteiskunnan työelämässä on ollut vaikeaa.

Musiikki elinkeinona

Romanit ovat vuosisatojen ajan omaksuneet eri maissa pääväestön soittimia ja musiikkia ja muokanneet niitä omaleimaiseen suuntaan. Romanimuusikot ovat viihdyttäneet pääväestöä keskiajalta lähtien, mutta vasta 1700-luvun lopulla romanien esittämä musiikki nousi suursuosioon, erityisesti Itävalta-Unkarissa, Venäjällä ja Espanjassa. Romantiikan eksotiikkannälkä teki 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa Euroopan musiikkielämässä laajalti tunnetuiksi unkarilaiset *primás*-viulistit yhteineen, venäläiset mustalaiskuorot ja -romanssit ja espanjalaisen *flamencón*, joista tuli aikanaan osa kotimaidensa kansallista kulttuuria.

Muusikkoudesta tuli varsinkin Itä-Euroopassa romanimiesten arvostetuin ammatti, jolla saattoi elättää perheen – tai koko kylän – ja parhaimmillaan tulla rikkaaksi ja kansainvälisesti kuuluisaksi. Myös romaninaiset ovat menestyneet laulajina ja tanssijoina Espanjassa ja Venäjällä.

Perhe, suku, yhteisö

Valkolaiset usein valittavat yhteiskunnan hajoavan individualismin, yksilön korostamisen, takia. Romanit puolestaan kiittävät voimakasta ryhmäsidonnaisuuttaan siitä, että ovat yhä olemassa nykymaailmassa.

Romani kuuluu aina perheeseen, sukuun ja vielä laajempaan yhteisöön kuten *kaaleet* tai *kalderašit*. Yksilön arvo ei riipu niinkään hänestä itsestään kuin hänen asemastaan näissä ryhmissä. Perheen ja suvun sisällä yksilön arvostukseen vaikuttavat etenkin hänen ikänsä mutta myös hänen toimintansa moraalisuus. Yksilöiden saavutukset ja rikkomukset määrittävät koko suvun arvon yhteisön silmissä.

Perheen, suvun ja yhteisön mielipiteet ja päätökset vaikuttavat voimakkaasti yksilöihin. Valkolaisten on usein vaikea ymmärtää näitä tapoja, jotka kuitenkin ovat kauan sitten olleet myös pääväestön yhteiskunnan peruspilareita. Viime vuosikymmeninä romanienkin parissa yksilön ja yhteisön välinen jännite on kasvanut maailman muuttuessa.

Avioliitto

Romanien seurustelu- ja avioliittokäytännöt vaihtelevat paljon eri maissa. Itä-Euroopan romanien parissa, varsinkin maaseudulla, varhaisteini-ikäisten järjestetyt avioliitot ja komeat häät ovat tavallisia. Monissa maissa romaninuoret seurustelevat avoimesti, mutta Suomessa tiukat häveliäisyystavat estävät tämän. Yhteiselämän aloittamiseksi nuoren parin on ”karattava”, kadottava joiksikin viikoiksi, minkä jälkeen he voivat esiintyä pariskuntana. Kirkollisen vihkimisen merkitys oli varsinkin aiemmin vähäinen, eikä häihin tule häveliäisyssyistä kuin ikätovereita. Puolisot pysyvät omien sukujensa jäseninä.

Itä-Euroopan romanien kris

Valakialaisperäisten romanien yhteisöissä sukujen välisiä kiistoja ratkoo *kris*, kokous, johon valitaan kokeneita kunnioitettuja sukujen päämiehiä. Kokouksen päätösvalta käsittää aina vain sen tapauksen,

jota varten se on kutsuttu koolle. Rangaistukset ulottuvat korvauksista yhteisöstä poissulkemiseen. Päätösten painavuus ja sitovuus edellyttävät, että *kris* on yksimielinen.

Uskonto

Romanit ovat uskonnollisia ja tunnustavat yleensä samaa uskontoa kuin asuinmaansa pääväestö. Euroopan romaneissa on katolilaisia, protestantteja, ortodokseja, muslimeja ja juutalaisia. Monet edustavat vapaita uskonsuuntia kuten helluntalaisia, Jehovan todistajia ja mormoneja. Suomessa monet romanit ovat kauan suhtautuneet epäluuloisesti luterilaiseen kirkkoon, jonka on koettu yrittävän alistaa romanit ja sulauttaa heidät pääväestöön. Monet *kaaleet* kuuluvat vapaakirkkoon ja helluntailiikkeeseen.

Puhdas ja epäpuhdas

Kahtiajako puhtaaseen ja epäpuhtaaseen on romanikulttuurissa keskeinen. Puhtaustavat vaikuttavat kaikkeen: asumiseen, kodinhoitoon, ruokailuun, pukeutumiseen ja elinkeinoihin. Puhtaus ja siihen liittyvä häveliäisyys määrittelevät suhteita miesten ja naisten, vanhojen ja nuorten, romanien ja pääväestön sekä ihmisten ja eläinten välillä. Käytännössä puhtaustapojen tulkinnassa ja noudattamisessa on paljon eroja eri romaniryhmien, -sukujen, -perheiden ja yksilöidenkin välillä.

Puhtaustavat ovat ratkaisevia ennen kaikkea siksi, että ne osoittavat ja vahvistavat niitä romanikulttuurin arvoja, jotka eivät ole yhteisiä pääväestön kanssa. Historiallisesti ja kulttuurisesti vakiintuneena rajana puhtaustavat erottavat romanit pääväestöstä, joille ne edustavat vaikeasti ymmärrettävää ”toiseutta”.

Romanien puhtaus- ja häveliäisyystavat näyttävät kuitenkin pääväestön silmissä turhankin vierailta. Niin pääväestön kuin romanienkin tavat ovat muuttuneet ja muuttuvat jatkuvasti yhteiskunnan muuttuessa. Alkuaan monet niistä ovat olleet yhteisiä – esimerkiksi Suomessa kunnioitettiin vielä satakunta vuotta sitten yleisesti ruokaa ja ruokapöytää ja pukeuduttiin säädyllisesti jokseenkin samaan tapaan kuin romanit yhä. Siisteyttä ja hygieniää arvostavat Suomessa niin pääväestö kuin romanitkin.

Koti puhtaustapojen näyttämönä

Romanien puhtaustavat näkyvät erityisesti kodissa, joka pidetään aina siistinä ja tahrattoman puhtaana. Huoneista puhtain ja tarkimmin siivottu on keittiö, jonne ei ole sopivaa mennä asiattomasti pukeutuneena, naiset ilman romanipukua tai miehet paitahihaisillaan. Kaikki pöytätasot, erityisesti ruokapöytä, ovat puhtaita, ja siksi ne suojataan liinoin. Vuoteet sijoitetaan siten, etteivät jalat osoita ihmisistä otettuihin valokuvuihin eivätkä ruokapöytä, astiakaappiin tai lieteen päin. Likaisina pidetään kaikkien huoneiden lattiaa, WC:tä sekä kellaria, jossa ei missään tapauksessa säilytetä ruokaa.

Vanhojen kunnioittaminen

Vanhetessaan ihmisestä tulee puhdas, ja romanitapojen perusta on kaikkien itseä vanhempien romanien kunnioittaminen ja heidän puhtautensa varjeleminen. Vanhoja tulee puhutella kohteliaasti teititellen, eikä heidän nähtensä sovi esiintyä säädyttömästi pukeutuneena. Vanhat syövät ja saunovat ensin, ja heille osoitetaan aina paras istuma- tai nukkumapaikka. Nuori romani ei saa asettua vanhemman yläpuolelle, ei yläkertaan, eikä edes valokuvassa seinällä.

Häveliäisyystavat edellyttävät, ettei mistään ruumiin alaosaan liittyvästä puhuta vanhempien kuullen. Jos niistä on silti puhuttava tai vaikkapa televisiosta tulee jotakin häpeällistä, nuoret poistuvat huoneesta. Myös nuorten seurustelu, avioliitto ja lasten saaminen ovat asioita, jotka tulee häveliäisyysystistä hoitaa ”salaa” vanhemmilta. Käytännössä romanit ovat aivan yhtä iloisia ja ylpeitä lastensa avioliitoista ja lastenlapsistaan kuin pääväestökin, vaikka eivät ole odotusaikana niistä tietävinäänkään.

Tarkka pesujärjestys

Romanien puhtaustavat vaikuttavat paljon pyykinpesuun. Keittiötekstiilien, pöytäliinojen ja pyyhkeiden, puhtautta vaalitaan tarkimmin eikä niitä pestä pesukoneessa vaan keittiössä omassa vadissaan. Vaatteet

lajitellaan linna-vaatteisiin, vanhojen ja nuorten, miesten ja naisten vaatteisiin, jotka kaikki pestään erikseen. Alusvaatteet pestään, kuivataan ja säilytetään vanhempien romanien silmiltä näkymättömissä.

Kun lusikka putoaa

Erityisen tarkat puhtaustavat koskevat kaikkea ruokaan liittyvää, joka ei saa koskea lattiaan tai mihinkään ruumiin alaosaan liittyvään. Ostoskassia ei lasketa lattialle eikä tuolille vaan ruokapöydälle. Lattialle postiluukusta pudonnutta sanomalehteä ei lueta ruokapöydällä. Ruoka-astioita ei säilytetä keittiön alakaapeissa, joita hame voi hipaista. Mihinkään ruokaan liittyvään ei kosketa pesemättä käsiä.

Lattialle pudonnut ruoka heitetään pois, ja periaatteessa myös lattialle pudonneet astiat ja ruokailuvälineet ovat saastuneina käyttökelvottomia ja ne tulisi viskata roskiin. Mutta romanitavatkin muuttuvat: nykyään lattialle pudonnut lusikka päätyy yleensä tiskialtaaseen...

Silkkiä, pitsiä, samettia

Suomessa romanien kulttuuri ja puvut liittyvät kiinteästi toisiinsa, eivätkä romaninaiset missään muualla pukeudu yhtä näyttävästi. Romanipuvun käyttöönotto 16–20 vuoden iässä merkitsee tytön aikuistumista ja velvollisuutta käyttäytyä tapojen mukaisesti. Romanipuku on vapaaehtoinen, mutta kun sen kerran on pukenut ylleen, siitä ei voi luopua. Työasua voi silti käyttää töissä, joissa ei kohtaa vanhempia romaneja.

Sekä miehen että naisen asun tulee peittää säädylisestisesti vartalo, käsivarret ja jalat. Naisen puku on siksi väljä eikä läpikuultavia kankaita käytetä. Miehet eivät kulje paitahihaisillaan, vaan paidan päällä pidetään pikkutakkia, villatakkia, villapuseroa tai pusakkaa. Miesten housut ovat tummat, eivätkä farkut käy.

Vielä sata vuotta sitten suomalaisen romaninaisen puku, röijy, pitkä hame ja esiliina, vastasi pääväestön rahvaannaisten asua, joskin värit olivat romaneilla kirkkaammat ja koristelua enemmän. Pääväestön vaatteiden kehittyessä 1900-luvulla yleismaailmallisen muodin mukaan romanipuku on säilynyt ennallaan, vaikka sen materiaalit, värit ja leikkaukset ovat muuttuneet. 1930-luvulla röijyjen villa ja puuvilla vaihtuivat koreammiksi silkiksi ja brokadiksi ja hameenhelmaan liitettiin musta samettireunus, joka 1960-luvulla leveni peittämään lähes koko hameen. Samoihin aikoihin romanien elintason nousu alkoi näkyä röijyjen yhä loisteliaammissa kankaissa ja runsaammassa pitsikoristelussa.

Koruilla on tärkeä osa romaninaisten pukeutumisessa. Naiset ovat huolehtineet perheen rahavaroista, ja heidän runsaisiin kultakoruihinsa on sijoitettu omaisuutta helposti liikuteltavassa ja rahaksi muutettavassa muodossa. Monet perinteiset korumallit ovat nimenomaan Suomen romaneille tyypillisiä.

Romanimiesten vaatteet ovat seuranneet pääväestön muotia. Sata vuotta sitten romanimies pukeutui valkoiseen paitaan, tummaan liivipukuun, saappaisiin ja hattuun. 1930-luvulla tulivat käyttöön autonkuljettajien asua jäljitellen pitkät saappaat, pussihousut, nahkatakkit ja koppalakit. Nykyään romanimiehet suosivat värikkäitä paitoja, suorja housuja ja mustia pikkukenkiä.

Sävelten mustalaiset

”Musiikki on köyhän ainoa ylellisyys”, sanoo *Esma Redžepova*, romani, kansainvälinen huippulaulaja ja ihmisoikeusaktivisti, ja musiikki on myös yksi harvoista myönteisistä mielikuvista, jotka pääväestö liittää ”mustalaiskulttuuriin”. Euroopan ulkoilmaravintoloissa romanikatusoittajat ilahduttavat viuluineen ja harmonikkoineen ruokailijoita. Monet romanimuusikot kuten *Gipsy Kings* ja *Django Reinhardt*, *Anneli Sari* ja *Aale Lindgren* ovat popin, jazzin ja klassisen musiikin suuruuksia.

Musiikin historian mustalainen on silti paljolti kiiltokuvamainen ja vääristynyt – ajatellaan vain *Carmen*-oopperaa tai *Mustalaisruhtinatar*-operettia tai *csárdása*, jota unkarilaiset romanityhtyeet vieläkin soittavat

mutta joka Franz Lisztin ansiosta löysi jo 1800-luvulla tiensä taidemusiikkiin. Iskelmissä kaihoiset mustalaisaiheet kukoistivat 1900-luvulla. Mustalaisuus lienee musiikin monimuotoisimpia kliseitä.

Myös romanien itsensä esittämä musiikki on hyvin moniaineksista. Eri maiden romanimusiikki on erilaista, ja romanimuusikko soittaa eri tavoin valkolaisyleisölle – vieraan kulttuurin edustajille – kuin omalle väelleen.

Romanit eivät istu *kaajneiden*, valkolaisten, määritelmiin ja luokituksiin, ja siksi pääväestö on vuosisatojen kuluessa luonut heille paikan yhteiskunnassa ja kulttuurissa paljolti ennakkoluulojen ja kuvitelmien varassa. Esimerkiksi Carmen, lumoava, kohtalokas mustalaisnainen, joka on kahlehtimattoman vapaudenhalun vertauskuva siinä missä ylpeä mustalaismieskin, tulinen viuluniekka. Carmen laulaa vietellen: *Et ehkä rakasta minua, mutta minä rakastan sinua; mutta jos rakastan sinua, pidä silloin varasi!* Don José, valkolainen, hullaantuu ja on valmis tekemään mitä tahansa saadakseen mustalaisen omakseen.

Mutta mikä Carmenissa kiehtoo Don Joséta? Miksi valkolaiset ovat luoneet mielikuvan toisaalta houkuttelevan kiehtovasta ja samalla pelottavasta, toisaalta ovelasta mutta silti naurettavasta mustalaisesta ja monistaneet sen lukemattomiksi kuviksi, tarinoiksi ja esineiksi? Tiivistyykö näissä mielikuvissa haave valkolaiskulttuurin ahtaista normeista vapautumisesta ja pelko vapauden vaaroista? Ja mitä Carmenin mielessä liikkuu, kun hän katsoo Don Joséta? Onko valkolainen romanin silmin yhtä lailla kuvitelma kuin toisin päin?

Tulevaisuuden utopiaa ja todellisuutta

Utopian ja todellisuuden välissä on tulevaisuus, ja vapaan liikkumisen unelman ja muureina kohoavien rajojen välissä on Eurooppa. Millainen voisi olla Euroopan romanien tulevaisuus? Mitä voisi rakentaa karun menneisyyden ja nykyisyyden ja utopististen haaveiden välille?

Lähes kaikkialla romanien ongelmat, heikko koulutustaso, työttömyys ja asumiskurjuus, ruokkivat itseään ja syrjäytyminen ja syrjintä jatkuvat. Julkisella vallalla on tärkeä osa tämän vuosisataisen noidankehän rikkomisessa. Euroopan unioni, Euroopan neuvosto, Euroopan turvallisuus- ja yhteistyöjärjestö ja muut kansainväliset organisaatiot ovat tutkineet romanien tilannetta ja kannustaneet kohentamaan sitä, mutta eri maissa tulokset vaihtelevat paljon kuten myös vaikeuksien mittasuhteet.

Viime vuosikymmeninä romanien itsetunto ja vaikutusvalta ovat vahvistuneet. Romanit ovat luoneet kansallisia ja kansainvälisiä organisaatioita asioidensa ajamiseksi korkealla tasolla yhteistyössä pääväestön kanssa, ja monien ongelmien ratkaiseminen on edennyt lupaavasti etenkin Länsi- ja Pohjois-Euroopassa. Silti monessa maassa romanit eivät saa ääntään kuuluviin.

Osaako pääväestö kuunnella ja ymmärtää romaneita, joiden yhteisöt ja kulttuurit ovat murroksessa? Onko pääväestöllä kylliksi tietoa, viisautta ja keinoja tukea romaneja kunnioittaen näiden erilaisuutta, ”toiseutta”? Onko romaneilla itsellään kylliksi tietoa, viisautta ja keinoja kunnioittaa ja pitää yllä omaa omaleimaisuuttaan?

Edessä oleva tie on vielä pitkä, mutta kuitenkin uusi tie.

Romanikansan ykseys yli rajojen

Lontoossa 8.4.1971 avattu ensimmäisen Kansainvälinen romanikongressi hyväksyi romanien lipun ja hymnin. Romanilipun sininen edustaa taivasta ja romanien ikuisia henkisiä arvoja ja vihreä maata, kasvua ja ajallisia arvoja. Punainen pyörä on vaelluksen, liikkeen ja edistyksen vertauskuva. Kansansävelmään pohjautuvan romanihymnin ”Gelem, gelem...” sanoista on monta eri versiota. Vuodesta 1990 Lontoon kongressin avajaispäivää on vietetty romanien kansallispäivänä.

Kansallisten symbolien valinta kuvaa pyrkimyksiä luoda organisaatio, joka kokoaisi kaikkien maiden romanit yhdeksi kansaksi, yhdistäisi sadat eripuraiset romanijärjestöt ja edustaisi heitä kansainvälisessä diplomatiassa. Vuonna 1972 perustettu Kansainvälinen romaniunioni sai 1980-luvulla rinnalleen Romanian kansalliskongressin, ja vuonna 2004 syntyi koko maanosan kattavaksi kattojärjestöksi Euroopan romanifoorumi, joka on läheisessä suhteessa Euroopan neuvostoon.

Kongressit ja kattojärjestöt ovat kuitenkin etäisiä asioita useimmille romaneille, eivätkä ne ja niiden päätökset ole kovin laajalti tunnettuja saati tunnustettuja. Lippu ja laulu ovat jääneet monille romaneille vieraisiksi – Suomenkin *kaaleet* pitävät Suomen lippua itselleen läheisimpänä.

Romanikieli, elävä kansainvälinen kieli

Useimmat romanit puhuvat asuinmaansa kielen lisäksi romanikieltä, jolla on intialaiset juuret. Vuosisatojen vaelluksella kieleen karttui lainasanoja romanien matkan varrella kohtaamista kielistä. Esimerkiksi Suomen romanikielen sana *Deevel* 'Jumala' pohjaa sanskrittiin, *grai* 'hevonen' tulee armeniasta, *fooros* 'kaupunki' on alkujaan kreikkaa ja *ookera* 'pelto' ruotsia. Romanikieli on aikojen kuluessa jakautunut useiksi murteiksi, joiden puhujien ei aina ole helppo ymmärtää toisiaan. Eri murteita yhdistävän kirjakielen ja oikeinkirjoituksen luominen on osoittautunut vaikeaksi.

Romanikieli siirtyi 1900-luvulle asti suullisesti sukupolvelta toiselle. Kieltä varjeltiin eikä sitä opetettu ulkopuolisille, koska ”salakieli” oli romanien turva vihamielisessä ympäristössä. Vain suullisena välittyneen kielen kohtalona on ollut joissakin Länsi-Euroopan maissa vähittäinen rappio ja unohdus. Itä-Euroopassa puolestaan monet maaseudun romanit eivät juuri osaa pääväestön kieltä. Alueen maissa romanikielinen kirjallisuus on alkanut nykyään kukoistaa.

Suomessa suomen kieli on syrjäyttänyt romanikieltä 1960-luvulta lähtien romanien alettua elää ydinperheissä, ilman tiivistä yhteyttä romanikieltä taitaviin isovanhempiin. Vasta 1970-luvulla romanikielen merkitys kulttuurin ja identiteetin perustana myönnettiin ja kieltä alettiin julkisella tuella kerätä, tutkia ja opettaa, ensin aikuisille kursseilla ja 1980-luvulta alkaen myös peruskouluissa. Romanikielen asema virallistettiin Suomessa perustuslain tasolla 1995 ja kahdella kansainvälisellä sopimuksella 1998, mutta edelleen vain pieni osa romanilapsista saa äidinkielenopetusta.

Romanien koulutie tasaiseksi

Romanien tasa-arvon suurimpia esteitä on puutteellinen koulutus, joka haittaa työnsaantia ja mahdollisuuksia toimia yhteiskunnassa. Kiertelevä elämäntapa tekee koulunkäynnin hankalaksi, ja kurjat asunnot toistuvine muuttoineen ja häätöineen estävät niin ikään pitkäjänteisen koulutyön. Monissa Itä-Euroopan maissa on yleistä sijoittaa pääväestön kieltä heikosti osaavat romanilapset kehitysvammaisille tarkoitettuihin kouluihin tai erityisiin romanikouluihin, joiden taso on hyvin alhainen.

Suomessa koulunkäynti oli 1970-luvulle asti romaneille hankalaa vakinaisen asunnon puuttuessa. Myöhemminkin romanit suhtautuivat kouluun kaksijakoisesti: toisaalta koulutus nähtiin tienä työhön ja parempaan elintasoon, toisaalta koulua pidettiin uhkana oman kulttuurin säilymiselle. Nykyään koulutuksen arvostus on kohonnut romanien parissa. Romanilasten koulutietä pyritään tasoittamaan valistamalla opettajia romanikulttuurista ja tukemalla romanikielen oppimista. Nuoria, hyvin koulutettuja romaneja onkin yhä runsaammin.

Syrjimättömät työmarkkinat

Sitkeä työttömyys on tärkeimpiä romanien syrjäytymistä ylläpitäviä tekijöitä. Perinteiset elinkeinot elättävät enää vain harvoja, eikä nyky-yhteiskunnassa ole paljon tilaa heikosti koulutetulle työvoimalle. Itä-Euroopan mullistuksissa romanit ovat jääneet heikoimpaan asemaan myös työmarkkinoilla.

Sosialismin aikaan romaneja työllistänyt teollisuus on romahtanut, ja monissa maissa romanien työttömyysaste on 70–80 %, paikoitellen jopa 100 %. Laillisten tulonsaantimahdollisuuksien puute ajaa jotkut romanit turvautumaan laittomiin elinkeinoihin, jotka pahentavat syrjäytymistä entisestään.

Suomessakin työllistymisvaikeudet ovat yhä romanien suurin sosiaalinen ongelma. Perinteisten itsenäisten elinkeinojen huvettua palkkatyöhön ja tietoyhteiskuntaan sopeutuminen ovat olleet romaneille vaikeita. Romanien ohut koulutusperinne häittää nykyajan työelämässä välttämättömän koulutuspääoman hankkimista, mutta valitettavan usein koulutettukin työhaluinen romani törmää työhaussa piilosyrjintään – pätevälle romanihakijalle ei vain tahdo löytyä työ- tai harjoittelupaikkaa, edes palkatta. Syrjinnän taustalla on paljolti työnantajien ennakkoluuloinen tietämättömyys, jota on pyritty viime vuosina vähentämään romanien erityispiirteistä työelämässä kertovalla valistusaineistolla.

Leimaamaton kohtelu julkisuudessa

Lehdistön alkuaajoista lähtien pääväestö on hanakasti nostanut esiin romaneihin liittyvissä kielteisissä uutisissa etnisen taustan, vaikka siitä valettaisiin samantapaisissa uutisissa muiden ryhmien kohdalla. Yksittäistapausten saama jatkuva kielteinen julkisuus on pitänyt yllä ja vahvistanut ennakkoluuloja, jotka kohdistuvat koko romaniväestöön ja vaikeuttavat suhteita pääväestöön. Joidenkin romanien ongelmien korostaminen tiedotusvälineissä leimaa koko ryhmän vaikeaksi ja epänormaalksi ja peittää alleen myönteiset uutiset romaneista ja heidän arjestaan, joka ei paljon poikkea pääväestön elämästä.

Monissa maissa etnisen taustan tarpeeton esiintuominen uutisissa tuomitaan nykyään syrjivänä ja laatuviestimissä sitä esiintyy harvoin. Romaniyhteisön ja -kulttuurin murros ovat kuitenkin asettaneet toimittajat hankalaan tilanteeseen. Muutamat romanit ovat nostaneet myös pääväestön viestimissä esiin ristiriitoja, jotka liittyvät romanien tapoihin ja ryhmänsisäisiin valtasuhteisiin. On vaikeaa käsitellä näitä koko yhteiskunnan kannalta kiinnostavia mutta hyvin herkkiä ja kiistanalaisia aiheita kytkemättä niitä etniseen taustaan – ja altistumatta syytöksille leimaavasta julkisuudesta.

Äärimmäisen köyhyyden poistaminen

Romanit ovat kuuluneet vuosisatoja eurooppalaisen yhteiskuntien köyhimpiin jäseniin. Aiemmin romanien köyhyys ei ollut räikeää, koska suurinta osaa väestöstä saattoi pitää köyhinä. Suomessakin kerjuu oli vielä 1800-luvulla normaali elinkeino myös pääväestöön kuuluvalla maalaisköyhälistölle, ei vain romaneille. Yleisen köyhyyden vallitessa kiertäviin romaneihin suhtauduttiin ymmärtäväisesti.

Elintason kohotessa Länsi- ja Pohjois-Euroopassa toisen maailmansodan jälkeen romanit jäivät keltasta ja kurjistuivat. Heidän tilanteensa parantaminen on kuitenkin onnistunut sosiaalipoliittisin toimenpitein maiden vauraustuessa ja rakentaessa hyvinvointivaltiota. Itä-Euroopassa, jossa valtaosa maanosan romaneista asuu rutiköyhällä ja takapajuisella maaseudulla, romanien köyhyys on muuttunut sosialismin romahdettua äärimmäiseksi, mitä pääväestön vihamielisyys heitä kohtaan pahentaa entisestään.

Itä-Euroopan, erityisesti Romanian, romanien ahdinko on valjennut suomalaisille vasta viime vuosina, kun Helsingin kaduille on ilmestynyt kaukaa tulleita romanikerjäläisiä. Kerjäävät lapsiperheet, suuri mediakohu, epäilykset kerjäläisten vaikuttimien ja keinojen rehellisyydestä sekä viranomaisten toimet heitä kohtaan ovat herättäneet suomalaisissa hämmennystä ja omantunnonkysymyksiä.

© Helsingin kaupunginmuseo & *Musée d'Histoire de la Ville de Luxembourg*

Julkaistu www.ihmisoikeudet.net sivustolla 2010